

WYCHOWANIE EKONOMICZNE – W DRODZE KU DOROSŁOŚCI DZIECI Z LEKKĄ NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ

W artykule ukazano problem nabywania elementarnych kompetencji ekonomicznych przez dzieci i młodzież z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Podejmowanie przez nie w okresie dorosłości ról uczestników społeczno-ekonomicznej rzeczywistości wymaga przygotowania w obszarze, który jest zaniedbywany w wychowaniu szkolnym i domowym. We współczesnym świecie przygotowanie świadomego konsumenta i uczestnika gospodarki już od najmłodszych lat staje się jednym z ważniejszych zadań wychowania. Dlatego wychowanie/socjalizację ekonomiczną dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną należy rozpoczynać wcześniej, od stopniowego wprowadzania w świat małej domowej ekonomii w rodzinie oraz działań edukacyjnych podejmowanych w szkole. W tekście odnaleźć można zarówno definicję, jak i krótką charakterystykę socjalizacji ekonomicznej dzieci; prezentację wyników badań dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w zakresie rozumienia przez nie systemu monetarnego i umiejętności dokonywania obliczeń pieniężnych w sytuacjach kupno – sprzedaż, a także ustalenia i wskazówki pedagogiczne dotyczące wychowania ekonomicznego dzieci z niepełnosprawnością intelektualną, w tym roli rodziców we wdrażaniu dzieci do racjonalnego gospodarowania (zarządzania) swoimi pieniędzmi otrzymywanymi w formie kieszonkowego.

Słowa kluczowe: dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną, wychowanie/socjalizacja ekonomiczna, system monetarny, kieszonkowe, gospodarowanie pieniędzmi

Wstęp

We współczesnym świecie jedną z podstawowych umiejętności, dyspozycji potrzebnych człowiekowi do samodzielnego życia w społeczeństwie, uczestniczenia w gospodarce rynkowej, chociażby jako konsument, jest świadoma, racjonalna aktywność ekonomiczna. Efektywne funkcjonowanie ekonomiczne w warunkach ograniczonych zasobów i nieograniczonych potrzeb uzależnione jest od poziomu wiedzy i umiejętności jednostki obejmujących: rozumienie systemu monetarnego, dobrze zaplanowane i dające dobre wyniki zarządzanie zasobami pieniężnymi, podejmowanie właściwych decyzji konsumenckich i finansowych, w tym sprawowanie kontroli nad wydatkami, oszczędzanie, rozumienie reguł pożyczania pieniędzy i spłaty długu, przewidywanie i ponoszenie konsekwencji własnych decyzji ekonomicznych, a także rozumienie podstawowych zależności ekonomicznych w obszarze takich zjawisk gospodarczych, jak: praca, płaca, pieniądz, produkcja, towar, rynek, cena, dochód, popyt, zysk itd.

Nabywanie świadomości ekonomicznej, wiedzy i umiejętności racjonalnego gospodarowania pieniędzmi jest w procesie wychowania i socjalizacji dzieci

z lekką niepełnosprawnością intelektualną szczególnie ważne, trudne do opanowania, ale osiągalne dla większości z nich. Są one nieodzownie potrzebne w kształtowaniu odpowiedzialności i zaradności, a więc cech, które w przyszłości mogą przyczynić się do osiągnięcia samodzielności niezbędnej do prowadzenia gospodarstwa domowego oraz zdobycia niezależności finansowej. Brak podstawowej wiedzy i umiejętności wchodzących w zakres tzw. małej domowej ekonomii ogranicza, a nawet uniemożliwia samodzielne, niezależne funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną w życiu dorosłym.

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną – wychowawcze uwarunkowania możliwości rozwojowych

Przy rozpoznawaniu niepełnosprawności intelektualnej bierze się pod uwagę przede wszystkim wskaźniki konstytutywne zaburzenia, takie jak: 1) istotne ograniczenie w zakresie funkcjonowania poznawczego i intelektualnego, które jest poniżej normy; 2) ujawnienie się zaburzeń we wczesnym okresie rozwoju (przed ukończeniem 18. roku życia); 3) obniżenie zdolności przystosowania społecznego, występowanie deficytów w zakresie zachowań adaptacyjnych (Sturmey, 2010; Kupisiewicz, 2013). Wyróżnia się zatem kliniczne kryteria diagnostyczne, definitywne, uznawane za pierwotne – to dwa pierwsze z wymienionych – występują one z różnym nasileniem u każdej osoby z niepełnosprawnością intelektualną – oraz takie, które traktowane są jako konsekwencja czy wtórny skutek niepełnosprawności. Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne (American Psychiatric Association) w publikacji *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5* (2017), określając kryteria diagnostyczne niepełnosprawności intelektualnej, wskazuje również na ograniczenia umiejętności adaptacyjnych (kryterium B), takie jak: porozumiewanie się z innymi, samodzielne działanie, wypełnianie obowiązków domowych, zdolność do korzystania z zasobów społeczności, w której dana osoba funkcjonuje, a także samodzielne stanowienie o sobie, praca, forma spędzania czasu wolnego, umiejętności związane z zapewnieniem sobie bezpieczeństwa (Pużyński, Wciórka, 2000). Dodać należy, że poziom umiejętności adaptacyjnych określany jest z uwzględnieniem wieku danej osoby, oczekiwań stawianych przez środowisko społeczno-rodzinne, społeczno-kulturowe, w którym ona przebywa, a więc zależy od czynników zewnętrznych (Richards, Brady, Taylor, 2014). Niezwykle istotny okazuje się zatem rodzaj i zakres udzielanego osobom z niepełnosprawnością intelektualną wsparcia w rozwoju już od najmłodszych lat. Jeśli bowiem do zaburzeń pierwotnych na poziomie organicznym dochodzą wtórne skutki niepełnosprawności, a także ich konsekwencje, to problemy, z którymi osoby z niepełnosprawnością intelektualną muszą zmierzyć się w swoim codziennym funkcjonowaniu, przybierają na sile, stając się zwielokrotnionym obciążeniem. Istotne znaczenie ma wpływ czynników społeczno-rodzinnych na całościowy harmonijny rozwój jednostki. Wyróżnić można dwa obszary problemów: 1) ograniczanie przez rodziców, opiekunów dziecka możliwości doświadczania doznań zmysłowych i społecznych: ograniczanie aktywności, izolowanie; 2) niewłaściwe interakcje z najbliższym rodzinnym, społecznym i kulturowym otoczeniem: nadopiekuńczość, ograniczanie samodzielności, wyręczanie w wykonywaniu podsta-

wowych czynności i podejmowaniu decyzji. Podkreśla się, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną to uzależnienie od innych jest czynnikiem hamującym rozwój, ograniczającym możliwość uczenia się sprawnego funkcjonowania w sytuacjach społecznych (Wehmeyer, Schalock, 2001).

Postrzeganie przez środowisko osoby z niepełnosprawnością intelektualną jako „wiecznego dziecka” hamuje, a nawet blokuje jej wszelkie próby samodzielności i aktywności na każdym etapie i w każdym obszarze rozwoju (Olszak, 1995). Taki model interakcji sprzyja bierności, ogranicza kształtowanie odpowiedzialności, doświadczanie własnej skuteczności i możliwości wywierania wpływu na to, co się dzieje. Uzależnienie od innych i ich opieki, niemożność dokonywania wyboru oraz sprawowania kontroli nad wydarzeniami bezpośrednio jednostkę dotyczącymi to czynniki sprzyjające powstawaniu wyuczonej bezradności (*learned helplessness*). Pojawiające się trudności warunkowane są bardziej społecznym kontekstem funkcjonowania, upośledzeniem socjoedukacyjnym tych osób niż deficytami intelektualnymi. (Pisula, 2008; Heward, 2006).

Charakter interakcji między osobą z niepełnosprawnością intelektualną a jej otoczeniem nabiera w świetle przytoczonych argumentów szczególnego znaczenia. Priorytetowe staje się stworzenie odpowiednich warunków, dzięki którym osoby te będą mogły rozwijać się i uczyć sprawnie funkcjonować w codziennym życiu. Związane jest to z budowaniem interakcji społecznych, w których akceptowane jest prawo osób z niepełnosprawnością intelektualną do samostanowienia, dokonywania wyborów i podejmowania decyzji; udzielane jest wsparcie w maksymalnym – ale dostosowanym do indywidualnych potencjalnych możliwości – doświadczaniu otaczającej ich rzeczywistości; możliwe staje się poszerzanie ich umiejętności funkcjonalnych i wzmacnianie w nich siły sprawstwa (Markowetz, 2000). Postawa rodziców, opiekunów, nauczycieli i wychowawców sprzyjająca usamodzielnianiu, samostanowieniu, niezależność dzieci, młodzieży, a potem dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną jest nie do przecenienia (Schuppener, 2009; Markowetz, 2000). Dążenie w procesie kształcenia i wychowania oraz socjalizacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną do przygotowania ich do samodzielnego funkcjonowania w życiu społecznym wymaga wyposażenia ich także w określone kompetencje ekonomiczne. Wszelkie rozważania powinny zatem dotyczyć tego, jak można wspierać dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w przyswajaniu wiadomości i umiejętności z zakresu tzw. małej ekonomii, a nie tego, czy w ogóle należy to czynić i czy można dzieciom o ograniczonych możliwościach intelektualnych udostępniać pieniądze do samodzielnej dyspozycji.

Socjalizacja/wychowanie ekonomiczne dzieci

Według Christiny Roland-Levy (2004, s. 277) „Socjalizacja ekonomiczna obejmuje przyswajanie przez dziecko wiedzy, pojęć, umiejętności, zachowań, opinii, postaw, wartości oraz poznawczych reprezentacji związanych z otaczającym je światem gospodarki”. Jej efekty w dużym stopniu zależne są od wszelkich wpływów środowiska na jednostkę, w tym zamierzonych oddziaływań środowiska wychowawczego.

Szczególnym wymiarem socjalizacji dzieci jest podejmowanie wobec nich działań w zakresie wychowania ekonomicznego. Polega ono na stopniowym przybliżaniu dzieciom elementarnych reguł i zależności ekonomicznych oraz

wdrażaniu ich do podejmowania samodzielnych działań ekonomicznych. Kluczowe znaczenie ma kształtowanie rozumienia wartości pieniądza i prawidłowości ekonomicznej wymiany. Zadaniem wychowania ekonomicznego jest celowe, planowe i systematyczne wyposażanie dzieci w podstawy wiedzy ekonomicznej oraz elementarne umiejętności posługiwania się nią w określonych sytuacjach.

Wychowanie ekonomiczne dzieci z niepełnosprawnością intelektualną powinno zatem zmierzać w kierunku organizowania dla nich takich doświadczeń, które umożliwią im nabywanie kompetencji w zakresie umiejętności rozróżniania pieniędzy, orientowania się co do ich wartości, radzenia sobie z obliczeniami pieniężnymi w sytuacji kupna i sprzedaży. Jest to podstawa do zrozumienia sensu oszczędzania i najprostszych zasad tzw. małej ekonomii: jak gospodarować zasobami pieniężnymi, podejmować decyzje ekonomiczne, przewidywać ich skutki i ponosić konsekwencje, w tym dokonywać wyboru między różnymi wariantami zakupu lub też samym zakupem a powstrzymaniem się od niego, oszczędzać oraz planować wydatki.

Wychowanie ekonomiczne należy rozpocząć od stopniowego wprowadzania dziecka w świat małej domowej ekonomii w rodzinie oraz działań edukacyjnych podejmowanych w szkole. Tymczasem w Polsce edukacja ekonomiczna dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną praktycznie nie istnieje. W literaturze pedagogicznej i psychologicznej dotyczącej kształcenia i wychowania dzieci z niepełnosprawnością intelektualną problematyka ta jest właściwie nieobecna. Na świecie nabywanie wiedzy i umiejętności ekonomicznych rozpoczyna się już we wczesnym dzieciństwie, aby osoby z niepełnosprawnością intelektualną w życiu dorosłym mogły uniknąć błędnych decyzji ekonomicznych, takich jak np. nieracjonalne gospodarowanie budżetem domowym czy nadmierne zadłużanie się (Kupisiewicz, 2004).

Proces socjalizacji/wychowania ekonomicznego dzieci przedstawiany jest przez badaczy – psychologów i pedagogów – w kategoriach dojrzewania ekonomicznego, które obejmuje, przebiegający równolegle i wzajemnie na siebie oddziałujący, rozwój poznawczy i społeczny. Dlatego ustalenia dotyczące prawidłowości nabywania przez dzieci kompetencji w zakresie elementarnej wiedzy i umiejętności ekonomicznych nawiązują do teorii poznawczo-rozwojowej Jeana Piageta (1999) oraz teorii społecznego uczenia się Alberta Bandury (2007). Anna E. Berti i Anna S. Bombi (1988), odwołując się do stadiów rozwoju umysłowego Piageta, wyróżniły cztery etapy, stadia rozumowania dzieci odnoszące się do różnych zjawisk i zależności ekonomicznych, w tym funkcji pieniądza w wymianie towarowo-pieniężnej: 1) stadium preekonomiczne (3.–6. r.ż.), w którym budowane są skrypty¹ związane z sytuacjami mającymi charakter ekonomiczny, jakie dzieci obserwują i w jakich uczestniczą. Silnie związane są one z doświadczeniami nabywanymi w okolicznościach kupno – sprzedaż. Początkowo dzieci uważają, że za jedną monetę można kupić tylko jeden przedmiot, potem odkrywają, że kwota do zapłaty jest związana z ceną towaru. Jednak dawanie pieniędzy, otrzymywanie wybranego przedmiotu i czasami przyjmowanie reszty uznają za obowiązujący sposób zachowania, który wynika z samej czynności wymiany w trakcie

¹ Skrypt to rodzaj schematu poznawczego i wykonawczego, który stanowi umysłową reprezentację ciągów zdarzeń, wzorców zachowań uwewnętrznionych w procesie wychowania. Dzięki skryptom dziecko interpretuje określone zdarzenia, zapamiętuje je i wie, jak się zachować w podobnej sytuacji.

kupowania; 2) w stadium intuicyjnym (6.–7. r.ż.) dzieci dobrze już kojarzą zależność cena – towar i rozumieją funkcję pieniądza w tej wymianie, jednak jeszcze trudno się im zorientować, na czym polegają relacje ekonomiczne, w wyniku których powstaje zysk sprzedawcy. Mają spore problemy ze zrozumieniem powiązań między systemem monetarnym i ekonomicznym; 3) w stadium operacji konkretnych (7.–10. r.ż.) coraz lepiej rozumiane są przez dzieci relacje ekonomiczne. Łączą je już nie tylko z czynnościami kupna i sprzedaży, ale postrzegają globalnie w ramach funkcjonowania systemu ekonomicznego, w którym sprzedawca musi kupować produkty, które sprzedaje, i osiągać z ich sprzedaży zysk. Dotychczasowe skrypty rozszerzają się o nowe doświadczenia i informacje o charakterze ekonomicznym, np. rozumienie, czym jest własność, obiekty tworzące majątek i ich wartość pieniężna, funkcje banku; 4) stadium operacji formalnych (11.–14. r.ż.) to okres, w którym zakres wiedzy ekonomicznej rozszerza się i scala w spójny system.

Jednym z podstawowych składników wiedzy i umiejętności ekonomicznych młodszych dzieci jest poznanie, czym są pieniądze, jak są pozyskiwane przez ludzi, a także zrozumienie wartości pieniądza w systemie monetarnym i związane z tym umiejętności dokonywania obliczeń pieniężnych oraz racjonalne nimi dysponowanie: wydawanie oraz oszczędzanie. Istotne znaczenie w rozumieniu przez dzieci wartości pieniądza, jego funkcji ma poziom rozwoju poznawczego oraz samodzielnie nabywane doświadczenia. Te doświadczenia zależą od warunków środowiskowych i wychowawczych. Znaczące są poglądy rodziców, gdyż od nich zależy, czy dziecko ma dostęp do pieniędzy, posiada swoje pieniądze otrzymywane w formie kieszonkowego i może nimi samodzielnie gospodarować, czy uczestniczy w transakcjach kupno – sprzedaż nie tylko jako obserwator. Na rozwój myślenia ekonomicznego znaczący wpływ ma zatem poziom rozwoju poznawczego, aktywność własna dziecka, uwarunkowania społeczno-kulturowe, relacje z innymi ludźmi i wzory zachowań ekonomicznych (Goszczyńska, Kołodziej, Trzcińska, 2012).

Biorąc to pod uwagę, przeprowadziłam badania naukowe i ustaliłam²: kiedy dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną potrafią rozpoznawać pieniądze i różnicować ich nominały; kiedy rozumieją stałą wartość pieniądza w systemie monetarnym; jak narastają ich umiejętności w zakresie obliczeń pieniężnych. Ponadto podjęłam próbę identyfikacji poglądów rodziców tych dzieci odnośnie do zapoznawania ich z pieniędzmi, udostępniania im pieniędzy w formie kieszonkowego oraz przybliżania elementarnych prawidłowości, zasad ekonomicznych.

Kompetencje dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną w zakresie rozumienia systemu monetarnego i umiejętności dokonywania obliczeń pieniężnych w sytuacjach kupno – sprzedaż

W toku badań ustaliłam następujący stan rzeczy w zakresie elementarnych umiejętności ekonomicznych dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną:

² Opis metodologii badań oraz ich wyniki są przedstawione w: Kupisiewicz, M. (2004, rozdz. 6, 8, 9 i 12). Badania te (według tej samej procedury) zostały powtórzone w latach 2016/2017 w grupie 60 dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną – materiały niepublikowane.

- Rozpoznawanie monet i banknotów według ich wartości nominalnej.

Pięciolatki oraz większość sześciolatków nie potrafi rozpoznać i nazwać monet czy banknotów. Mają jeszcze problemy z rozpoznawaniem cyfr oraz nie są świadome znaczenia nominałów. Siedmiolatki i ośmiolatki, wybierając żądany pieniądz, główną uwagę zwracają na wybitą na nim cyfrę, pomijają bądź myślą nominały złotych i groszy. Wraz z wiekiem stopniowo wzrastają kompetencje dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną, ale jeszcze nie wszystkie dziesięciolatki potrafią rozpoznać i poprawnie nazywać nominały monet i banknotów.

- Rozeznanie w gradacji wartości nominalnej monet i banknotów.

Dzieci w wieku 5–7 lat nie radzą sobie z gradacją wartości nominałów monet oraz banknotów. Większą wartość ma dla nich ten pieniądz, który ma większy rozmiar lub jest w kolorze złotym. Przeważająca część z nich słabo zna nominały pieniędzy, nie rozumie ich wartości i, porównując np. 50 gr i 1 zł, nie widzi, która moneta ma większą wartość.

- Rozumienie stałej wartości pieniądza w systemie monetarnym.

Kształtowanie się u dzieci z niepełnosprawnością intelektualną rozumienia stałej wartości pieniądza w systemie monetarnym wiąże się z trzema strategiami rozumowania, odpowiadającymi piagetowskim etapom kształtowania się operacyjnego rozumowania na poziomie konkretnym. Poziom przedoperacyjny charakterystyczny jest dla większości dzieci 5–7-letnich z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Uważają one, że o wartości pieniądza decyduje jego rozmiar (im banknot lub moneta są większe, tym większą ma wartość) oraz kolor (monety złociste mają większą wartość niż srebrzyste). Większą wartość ma ta suma pieniędzy, na którą składa się większa liczba sztuk monet. Poziom rozumowania przejściowy do operacyjnego reprezentuje około 40% dziewięciolatków i 75% dziesięciolatków z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Zaczynają one rozumieć, że o wartości pieniądza decyduje jego nominał i na czym polega rozmiennianie pieniędzy, ale nie potrafią jeszcze poradzić sobie z porównywaniem wartości jednego banknotu z sumą kilku monet. Poziom operacji konkretnych charakterystyczny jest w rozumowaniu około 45% dziewięciolatków i około 60% dziesięciolatków z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Dzieci te wiedzą, że o wartości pieniądza decyduje wyłącznie jego nominał i potrafią sumować wartości nominalne monet (głównie w zakresie złotych), ustalając równowartość z banknotem.

- Umiejętność dokonywania obliczeń pieniężnych w sytuacjach kupna i sprzedaży.

Dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną w wieku od 5 do 7 lat sytuację kupno – sprzedaż rozumieją przede wszystkim w kategoriach wymiany przedmiot za przedmiot. Wiedzą, że pieniądze trzeba dać sprzedawcy, by otrzymać wybrany „przedmiot”. Najczęściej dają jedną monetę, a gdy przedmiot wydaje im się bardziej wartościowy – kilka monet, nie zwracają przy tym uwagi na ich nominał. Nie interesują się ceną i nie zdają sobie jeszcze sprawy z jej roli, a także nie pojmują, na czym polega wydawanie reszty.

Dzieci 8-letnie lepiej już to rozumieją. Podejmują próby odliczania pieniędzy, odpowiadających cenie przedmiotu, który chcą kupić. Niektórym się to udaje, gdy kwota do zapłaty łatwo daje się wyrazić w monetach zł, inne rezygnują z liczenia pieniędzy. Wraz z wiekiem wzrasta liczba dzieci, które potrafią odliczyć właściwą

kwotę do zapłaty. Około 60% dziesięciolatków z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim potrafi zapłacić za towar, posługując się monetami (zł i gr) oraz banknotami w prostych sytuacjach, np. przy kwotach typu 2 zł 30 gr, 25 zł.

Udział rodziców w procesie edukacji ekonomicznej dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną

Z prowadzonych przeze mnie badań³ wynika, że przyczyny tego, że dopiero 10-latki z lekką niepełnosprawnością intelektualną (około 60%) wykazują się znajomością systemu monetarnego i podstawowymi umiejętnościami dokonywania obliczeń pieniężnych w sytuacjach kupno–sprzedaż, są wielorakie, bo nie wszystko tłumaczy obniżony poziom możliwości intelektualnych tych dzieci. Okazuje się bowiem, że mają one bardzo mało doświadczeń ekonomicznych w porównaniu z ich pełnosprawnymi rówieśnikami. Wskazują na to zgromadzone przeze mnie informacje podczas wywiadów z rodzicami: aż 77% dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim ma bardzo ograniczony dostęp do pieniędzy, dostają je nieregularnie, gdy poproszą (najczęściej jest to 2 zł lub 5 zł) albo w prezencie (od rodziców lub krewnych). Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, iż dzieci dostają te pieniądze na chwilę do potrzymania i zaraz potem oddają je dorosłym na przechowanie. Znaczy to, że nie mają szans nimi dysponować. Tylko nieliczne otrzymują kieszonkowe, ale nie stwarzane są im sytuacje kupna – sprzedaży, w których mogłyby posługiwać się pieniędzmi. Nie rozmawia się z nimi o budżecie rodziny, o wartości pieniądza i gospodarowaniu nim. Większość rodziców (ponad 70%) uważa, że ich nawet 10-letnie dzieci z niepełnosprawnością intelektualną nie muszą mieć do własnej dyspozycji pieniędzy, gdyż oni zaspokajają wszystkie ich potrzeby. Rodzice najczęściej uzasadniali ograniczenia dostępu do pieniędzy swoim dzieciom ich niskimi możliwościami intelektualnymi, słabymi umiejętnościami rachunkowymi i niezrozumieniem wartości pieniądza. Podobną argumentację stosowali, wyjaśniając słuszność swojej postawy dotyczącej ograniczenia udziału dzieci w rozmowach związanych z rodzinnym budżetem. Okazuje się, że takie spetryfikowane postawy rodziców dają o sobie znać także w życiu ich już dorosłych dzieci. Niektórzy rodzice całkowicie dysponują wynagrodzeniem swoich pracujących, dorosłych dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Mimo że one pracują, nie doświadczają tego, że zarabiają pieniądze – nie widzą ich (wpływają bowiem na konto), nie otrzymują też ich od rodziców, nawet w części, na swoje wydatki. Jest to sytuacja bardzo niekorzystna, sprzyjająca rozwojowi biernej postawy, uzależnienia od innych, a także wpływająca demobilizująco, zwłaszcza gdy główną motywacją do podjęcia zatrudnienia jest zarabianie pieniędzy. Opisana postawa rodzicielska nie sprzyja wykształceniu odpowiedzialności i zaradności, cech, które mogą przyczynić się do zdobycia niezależności finansowej (Burton-Smith, Morgan, Davidson, 2005).

Z moich badań wynika, że w nabywaniu kompetencji ekonomicznych dzieci, a potem osób dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną, występuje znamienne nakładanie się niekorzystnych uwarunkowań:

³ Niepublikowane dane z wywiadów z 30 rodzicami dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, przeprowadzonych w latach 2016/2017.

- 1) dzieci wolniej rozwijające się pod względem intelektualnym potrzebują większej liczby samodzielnych doświadczeń do ukształtowania się schematów poznawczych i wykonawczych, dotyczy to także rozumienia wartości pieniądza, systemu monetarnego oraz dokonywania obliczeń pieniężnych w sytuacji kupno – sprzedaż;
- 2) rodzice, ograniczając dzieciom dostęp do pieniędzy i uzasadniając to ich nieodrżrzałością intelektualną i emocjonalną, znacznie zubożają zakres i jakość ich doświadczeń ekonomicznych;
- 3) deprivacja tych doświadczeń wyraża się w niskim poziomie kompetencji w zakresie rozumienia wartości pieniądza i nabywaniu wiedzy, umiejętności i dyspozycji z obszaru ekonomii.

Fundamentalne znaczenie w nabywaniu kompetencji z zakresu tzw. małej ekonomii (mikroekonomii) mają zatem osobiste doświadczenia dziecka z niepełnosprawnością intelektualną.

Ustalenia pedagogiczne dotyczące wychowania ekonomicznego dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną

Wychowanie ekonomiczne należy rozpocząć od stopniowego wprowadzania dziecka w świat tzw. małej domowej ekonomii w rodzinie oraz działań edukacyjnych podejmowanych w szkole. Na początku trzeba uzmysłowić dzieciom z lekką niepełnosprawnością intelektualną, że źródłem pozyskiwania pieniędzy jest praca. Dorośli chodzą codziennie do pracy i tam zarabiają pieniądze. Ponieważ dzieci rzadko mogą zobaczyć swoich rodziców w miejscu pracy, należy zwracać ich uwagę na pracujące dorosłe osoby, np. w sklepie, na placu budowy, w czasie wizyty u lekarza (poradnia – miejsce pracy lekarza, pielęgniarki oraz innych osób), i wyjaśniać, że za tę pracę otrzymują one pieniądze. Należy prowadzić z dziećmi rozmowy, w których odwołujemy się do konkretnych codziennych sytuacji bezpośrednio i pośrednio związanych z działaniami ekonomicznymi, które dzieci obserwują lub biernie w nich uczestniczą.

Kierując się wyróżnionymi przez Berti i Bombi (1988) etapami rozumowania dzieci, odnoszącymi się do różnych zjawisk i zależności ekonomicznych, które opisałam wcześniej, proponuję następującą kolejność organizowanych dla dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną doświadczeń, dzięki którym będą mogły zrozumieć sens wymiany jeden za jeden, ponieważ pieniądz traktowany jest przez małe dzieci jak przedmiot do wymiany, a więc wymiana ma postać przedmiot za przedmiot, oraz umów dotyczących wymiany handlowej – suma pieniędzy do zapłaty musi odpowiadać cenie kupowanego przedmiotu.

Stopniowo trzeba kształtować u dzieci rozumienie istoty polskiego systemu monetarnego, krok po kroku realizując ćwiczenia związane z:

- ustalaniem, co jest pieniądzem, a co nim nie jest;
- rozpoznawaniem i różnicowaniem monet i banknotów;
- gradacją wartości nominalnej monet (gr, zł) i banknotów, segregowaniem ich według wartości;
- rozumieniem stałej wartości pieniądza w systemie monetarnym – wyrażanie określonej kwoty pieniędzy za pomocą różnych nominałów monet i banknotów;

- zrozumieniem funkcji pieniądza jako środka płatniczego w sytuacjach kupna i sprzedaży – rozwijanie umiejętności dokonywania obliczeń pieniężnych (odliczanie kwoty do zapłaty, otrzymywanej reszty, szacowanie, czy kwota posiadanych pieniędzy wystarczy na zakup określonej rzeczy).

Gdy dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną będą rozumiały sens monetarnych relacji (wartości monet, banknotów), mogą być wdrażane do przyswojenia, czym jest gospodarowanie pieniędzmi, budżet domowy, planowanie wydatków (taką sumę pieniędzy mam; co za to mogę kupić; czy mi wystarczy pieniędzy na te zakupy, ile mi brakuje), czym jest i jaki ma cel oszczędzanie, pożyczanie pieniędzy, konieczność spłaty długu, jakie są podstawowe funkcje banku, a także odróżniać potrzeby od zachcianek.

Fundamentalne znaczenie ma uświadomienie dzieciom, że rodzice otrzymują pieniądze za wykonywaną pracę i muszą one wystarczyć na utrzymanie całej rodziny. Zaspokajanie potrzeb dziecka jest tylko częścią wydatków. Pojęcie budżetu jest jeszcze dla 10-letnich dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną czymś niezrozumiałym, niedostępnym ich rozumowaniu, więc konieczne są wyjaśnienia i działania oparte na konkretach. Warto wprowadzić w rodzinie comiesięczne spotkania budżetowe. Dzieci powinny być stopniowo wdrażane do poznania i uzmysłowienia sobie, co składa się na koszty utrzymania całej rodziny. Proponuję, aby rodzice na początku każdego miesiąca (przez co najmniej 3 miesiące) wypłacali z konta swoją pensję i przynosili ją do domu. Siadali z dzieckiem przy stole, na którym leży stosik realnych pieniędzy, i wyjaśniali, że jest to wynagrodzenie za ich pracę i te pieniądze mają wystarczyć na utrzymanie całej rodziny. Następnie na stole kładli rachunki za mieszkanie, wodę, gaz, energię elektryczną, Internet itd. Obok każdego rachunku kładli odliczoną kwotę pieniędzy, która jest potrzebna na jego opłacenie (pobraną ze stosiku wszystkich pieniędzy, jakie mają do dyspozycji). Pokażą w ten sposób dzieciom planowanie wydatków w budżecie domowym na prawdziwych banknotach. Mogą wówczas zapytać dzieci, na co jeszcze wszyscy w rodzinie koniecznie potrzebują pieniędzy. Zwracają uwagę, że trzeba kupić jedzenie, ubrania, środki czystości; odkładają ze stosiku kolejne banknoty. Zwykle dzieci wymieniają jeszcze różne przedmioty, które chcą, aby rodzice im kupili. Jest to dobry moment do rozmowy o różnicy między niezbędną potrzebą a zachcianką. Gdy rozplanowane są wszystkie potrzebne wydatki, na stole zwykle zostaje już niewiele banknotów. Warto wówczas z dziećmi porozmawiać o tym, na co można przeznaczyć te pieniądze, na jakie przyjemności dla całej rodziny, czy wystarczy tych pieniędzy i co to znaczy oszczędzanie. Rozmowy jednak nie wystarczą. Dzieci muszą uczestniczyć w opłacaniu rachunków gotówką, nie przelewem z konta na konto lub z użyciem karty, bo to nie daje wyobrażenia dzieciom z niepełnosprawnością intelektualną, czym jest wydawanie pieniędzy; robić razem z rodzicami zakupy według wcześniej przygotowanej listy.

Wspólne zakupy to okazja, aby wyjaśnić dzieciom, jak działają reklamy, promocje, a także pokazać konkretne zachowania. Kiedy dorosły robi zakupy, może głośno zadawać pytania typu: Czy to jest coś, czego naprawdę potrzebujemy? Pokazać dziecku, jak radzić sobie z dylematem kupujemy /nie kupujemy, dając sobie czas na przemyślenie i odkładając decyzję na następny dzień. Dziecko powinno doświadczyć sytuacji, w której na zakup droższej rzeczy trzeba jakiś czas oszczędzać oraz że wejście do sklepu nie zawsze oznacza, że ono coś kupuje (Kobliner, 2017).

Kieszonkowe – ważny element wychowania ekonomicznego

Samodzielna aktywność ekonomiczna dziecka z lekką niepełnosprawnością intelektualną jest podstawą jego wiedzy i umiejętności do gospodarowania pieniędzmi, rozumienia i doceniania ich wartości, racjonalnego nimi dysponowania oraz świadomego oszczędzania. Poprzez podejmowanie decyzji ekonomicznych i doświadczanie ich skutków dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną mają szansę stopniowo wejść w świat tzw. małej ekonomii. Jest to możliwe wówczas, gdy mają one swoje pieniądze. Działania szkoły związane z wychowaniem ekonomicznym dzieci powinny więc być wzmacniane współpracą z rodzicami. Udostępnianie dzieciom z lekką niepełnosprawnością intelektualną (9–10-letnim) pieniędzy w formie kieszonkowego może być dla nich źródłem wartościowych doświadczeń ekonomicznych, ale nie tylko. Kieszonkowe to dla nich pierwszy krok w dorosłość. Dawanie im pieniędzy w formie regularnego kieszonkowego postrzegają przede wszystkim jako dowód aprobaty rodzicielskiej, zaufania i akceptacji, uświadamiają sobie, że rodzice nie traktują ich już jak małe dzieci. Posiadanie własnych pieniędzy, które mają do dyspozycji, daje im poczucie ważności, buduje w ich psychice takie cechy, jak niezależność i odpowiedzialność.

W zachodnich publikacjach podejmujących problem socjalizacji dzieci z niepełnosprawnością intelektualną zwraca się uwagę, że dostęp do odpowiedniej edukacji ekonomicznej oraz wykorzystywanie okazji do codziennego, praktycznego wykorzystywania nabytych umiejętności, bezpośrednie zaangażowanie w zarządzanie własnymi finansami (kieszonkowym), już od najmłodszych lat, w sposób fundamentalny zwiększa szanse na podejmowanie przez dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną trafnych decyzji finansowych (Suto i in., 2005).

Regularne pobieranie przez dzieci z niepełnosprawnością intelektualną kieszonkowego pomaga im zrozumieć wartość pieniądza, uczy decydowania o własnych wydatkach, sprzyja zdobywaniu doświadczeń w racjonalnym gospodarowaniu pieniędzmi i ponoszeniu konsekwencji błędnych decyzji, a także uczy odpowiedzialności.

Wartość edukacyjna kieszonkowego zwiększy się, gdy rodzice będą przestrzegać następujących reguł:

- Mama i tata uzgadniają oraz określają wysokość kieszonkowego (nie wypłacają mniej ani więcej niż zostało umówione). Razem z dzieckiem z niepełnosprawnością intelektualną ustalają (gdy pierwszy raz otrzymuje kieszonkowe): co może kupić za swoje pieniądze, a które z jego potrzeb zaspokajają rodzice; jakie obowiązki wykonują wszyscy domownicy i dziecko też, a za jakie prace domowe może ono dostać dodatkowe do kieszonkowego pieniądze (chodzi o to, aby dziecko kojarzyło otrzymywanie pieniędzy z wykonywaną pracą).
- Przekazywanie dziecku pieniędzy powinno odbywać się systematycznie w ustalonym dniu tygodnia. Dziecko musi mieć pewność, że ma stałe źródło dochodu, na które zawsze może liczyć, może wówczas lepiej planować swoje wydatki i dokonywać wyborów.
- Przez co najmniej trzy pierwsze miesiące wypłacania dziecku kieszonkowego rodzice uzgadniają z nim, ile może wydać pieniędzy w ciągu jednego dnia.
- Po kilku miesiącach rodzice powinni przestać ingerować w sposób gospodarowania kieszonkowym i jeśli dziecko racjonalnie wydatkuje swoje pieniądze,

wypłacać je raz w tygodniu lub raz w miesiącu, zachęcając dziecko do planowania swoich wydatków.

- Korzystne jest, gdy rodzice pozwolą dziecku wydawać swoje pieniądze według własnego uznania i nie będą mu dawać dodatkowych pieniędzy, gdy podejmie błędne, nieprzemyślane decyzje. Ustalona suma kieszonkowego nie może zwiększać się pod pretekstem tego, że dziecko wszystko wydało.
- Rodzice nie powinni wykorzystywać kieszonkowego jako kary lub nagrody: potrącać karnych kwot za złe zachowanie albo zwiększać sumy pieniędzy, gdy dziecko wypełnia swoje obowiązki (właściwie się zachowuje, pilnie się uczy). Zmieniająca się kwota kieszonkowego (powiększona – nagroda, pomniejszona – kara) utrwała w dziecku z niepełnosprawnością intelektualną skojarzenie pieniędzy z czymś niestabilnym, utrudnia to kształtowanie umiejętności planowania wydatków oraz rozumienia sensu oszczędzania. Ponadto nagradzane finansowo dziecko może nabrać przekonania, że za wszystko, co zrobi dobrze, powinno otrzymywać pieniądze.
- Każdego roku, np. w dzień urodzin, można trochę podwyższyć sumę kieszonkowego (stosownie do możliwości rodziców).

Rodzice powinni zachęcać dzieci do oszczędzania, ale nie wywierać na nie presji, organizować sytuacje, w których będą mogły się nauczyć racjonalnie zarządzać swoimi pieniędzmi (Arndt, 2001).

Pierwsze kroki we wdrażaniu dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną do racjonalnego gospodarowania swoimi pieniędzmi

Gdy chcemy nauczyć dzieci z niepełnosprawnością intelektualną sensownie gospodarować (zarządzać) swoimi finansami, trzeba pomóc im ustalić cele, na jakie warto przeznaczać pieniądze. Są to: wydatki na potrzeby i zachcianki; oszczędzanie; pomoc innym. Warto polecenia jest pomysł wykorzystania do zarządzania pieniędzmi trzech słoików, na które naklejamy etykiety *Wydatki*, *Oszczędności*, *Pomoc innym* (Shin, 2013). Rodzice powinni zachęcać dziecko, aby każdą otrzymaną kwotę, np. w postaci kieszonkowego lub otrzymaną od krewnych, rozdzielało między te trzy słoiki, przy czym warto motywować je, aby część pieniędzy umieszczało w słoikach *Oszczędności* oraz *Pomoc innym*.

Postępując w ten sposób, dzieci uczą się ważnych reguł związanych z gospodarowaniem pieniędzmi:

- Nie należy wydawać natychmiast wszystkich pieniędzy z kieszonkowego i/lub otrzymanych np. w prezencie.

Skłonność do wydawania pieniędzy bez namysłu, bezpośrednio, gdy je otrzymają, aby zaspokoić chwilowy kaprys, przejawia większość dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Są impulsywne w swoich pragnieniach i domagają się oraz oczekują ich zaspokojenia od razu. Mają duży problem z nabywaniem umiejętności odroczonej gratyfikacji (odroczonej satysfakcji), chcą niezwłocznej realizacji chęci na coś, co np. mogą kupić, bo mają swoje pieniądze. Nie zastanawiają się więc, tylko pospiesznie wydają pieniądze, bo chcą uzyskać zadowolenie z posiadania rzeczy, której nagle zapragnęły. Umiejętność odraczania gratyfikacji jest związana z samokontrolą, czyli umiejętnością kontrolowania własnych reakcji i zachowań. Według

Paula Tougha (2012) w drodze do osiągnięcia sukcesu ważniejsze od zdolności rozumowania okazują się umiejętności niekognitywne, takie jak wytrwałość, samokontrola, a także ciekawość, sumienność, pewność siebie. Zdaniem Waltera Mischela (2015) zdolność do samokontroli i odraczanie gratyfikacji ma większe znaczenie dla powodzenia życiowego niż inteligencja, w sposób znaczący wpływa na lepsze funkcjonowanie społeczne i poznawcze oraz poczucie własnej wartości. Umiejętności poznawcze i emocjonalne odpowiadające za samokontrolę mogą przyswoić dzieci z niepełnosprawnością intelektualną tak, aby móc z nich aktywnie korzystać.

Przydatne w nabywaniu kompetencji ekonomicznych, wykorzystujące mechanizm odraczania gratyfikacji i rozwijające zdolność samokontroli jest oszczędzanie. Oszczędzanie jest jednym z ważniejszych nawyków, uczy bowiem stawiania sobie celów, cierpliwości, konsekwencji oraz podejmowania rozsądnych decyzji zakupowych. Na początku warto pomóc dzieciom z niepełnosprawnością intelektualną zrozumieć, że oszczędzanie ma służyć zbieraniu pieniędzy na jakiś bardziej odległy cel, gdy brakuje np. na zakup tabletu, roweru i nie może być spełniona chęć jego natychmiastowego posiadania. Ważne jest jasne określenie celu oszczędzania i sumy, jaką dziecko zamierza zebrać (trzeba ją napisać na kartce). Na słoiku *Oszczędności* można nakleić zdjęcie rzeczy, na którą dziecko zbiera – żeby wzmocnić jego motywację, gdy spojrzy na swoje oszczędności. Za każdym razem, gdy dokłada ono pieniądze do tego słoika, należy mu pomóc policzyć, ile już ma, porozmawiać z nim, ile jeszcze potrzebuje, aby osiągnąć swój cel. Chodzi o to, aby dziecko zrozumiało, że jeśli uzbroi się w cierpliwość i będzie konsekwentnie oszczędzać, zrealizuje swoje marzenia. Dla młodszych dzieci z niepełnosprawnością intelektualną zbyt długi czas oszczędzania jest trudny i może wystąpić efekt odwrotny – zniechęcenie i rezygnacja, dlatego rodzice mogą wprowadzić zasadę sprawiedliwego dzielenia kosztów: ja dam tyle, a resztę zaoszczędzisz sam.

- Trzeba ustalić preferencje, na co przeznaczать posiadane pieniądze.

Oszczędzanie to nie tylko odkładanie pieniędzy, lecz również szereg umiejętności pozwalających ograniczyć niepotrzebne wydatki. Ważne jest zrozumienie przez dzieci z niepełnosprawnością intelektualną różnicy, jaka występuje między potrzebą a zachcianką. W pierwszej kolejności pieniądze wydaje się na potrzeby, a potem na przyjemności. Jeśli dziecko przeznacza np. raz w tygodniu część kieszonkowego na zakup ulubionej gazetki z naklejkami i jest to dla niego ważne, możemy zaliczyć ten wydatek do grupy potrzeb dziecka. Jeśli kupuje kolejną i kolejną paczkę chipsów, jest to realizacja zachcianki. Gdy będzie przeznaczało pieniądze na zachcianki, może mu nie wystarczyć na realizację potrzeb. Jeżeli dziecko wyda np. w ciągu dwóch dni całe kieszonkowe na zachcianki, zrozumie następstwa takiego postępowania wówczas, gdy pozostanie bez pieniędzy do ustalonego dnia, w którym ma wypłacane kolejne kieszonkowe. Samodzielne doświadczenia dzieci z niepełnosprawnością intelektualną i ponoszenie konsekwencji własnych decyzji są najważniejsze.

- Warto pomagać innym, a przy tym czerpać radość i satysfakcję z dzielenia się także pieniędzmi.

Na początku można wskazać dzieciom cel, na który będą mogły przeznaczать pieniądze ze słoika *Pomoc innym*. Ważne jest, aby dzieci czerpały satysfakcję z realizacji realnego celu bezpośrednio i konkretnie, np. zebrały pieniądze na zakup karmy

dla psów w schronisku – konieczne jest, aby same kupiły tę karmę, zaniósły do schroniska i zobaczyły psy, które jedzą przyniesiony przez nie pokarm.

Już dziesięcioletnie dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną można zacząć uczyć zarządzania własnymi pieniędzmi, racjonalnego nimi gospodarowania. Zachęcamy dzieci do planowania wydatków na tydzień lub miesiąc, w zależności od tego, kiedy otrzymują stałe kieszonkowe. W tabeli zawarte są wskazówki przydatne we wdrażaniu dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną do zarządzania własnymi finansami.

Tabela

Zarządzanie własnymi finansami przez dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną

WPŁYWY	WYDATKI	
	POTRZEBY	ZACHCIANKI
Kieszonkowe + wynagrodzenie za pracę w domu <i>Podliczaj tylko te pieniądze, które otrzymujesz regularnie</i>	Wydatki na <i>potrzeby</i> : kwoty, o których wiesz, że musisz na coś przeznaczyć	Wydatki na <i>zachcianki</i> : kwoty na coś, na co masz ochotę
KWOTA PIENIĘDZY, KTÓRĄ MASZ ..... zł	KWOTA PIENIĘDZY, KTÓRĄ CHCESZ WYDAĆ ..... zł	
BILANS		
Porównaj kwotę wydatków ..... zł i kwotę wpływów ..... zł Musisz tak planować, aby kwota wydatków pokrywała się z kwotą wpływów lub była od niej mniejsza. Jeśli wpływy są większe od wydatków, zostanie Ci trochę pieniędzy, możesz je zaoszczędzić lub/i przeznaczyć na pomoc innym		
OSZCZĘDZANIE		
Określ, na co chcesz zbierać pieniądze i zapisz cenę ..... zł Co tydzień lub miesiąc sprawdzaj, ile pieniędzy uzbierałeś ..... zł, a potem ustal, ile Ci brakuje ..... zł Jeśli kwota pieniędzy, które zaoszczędziłeś, jest mała i nie wystarczy na zakup tej rzeczy, popatrz na <i>zachcianki</i> . Zrezygnuj z czegoś, wtedy zaoszczędzisz trochę pieniędzy.		

Źródło: Opracowanie własne

Dzieci z niepełnosprawnością intelektualną mogą potrzebować pomocy rodziców przy dokonywaniu kolejnych obliczeń pieniędzy, a także porównywaniu kwot pieniędzy bilansu. Niezwykle ważne są jednak ich samodzielne, osobiste doświadczenia związane z gospodarowaniem pieniędzmi w rozszerzaniu ich świadomości ekonomicznej.

Zakończenie

Przygotowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną do aktywnego, samodzielnego i odpowiedzialnego funkcjonowania społecznego wiąże się z podejmowaniem przez nie nowych zadań i ról charakterystycznych dla okresu dorosłości. Podjęcie roli pracownika jest postrzegane jako wstęp do niezależności ekonomicznej i innego rodzaju odpowiedzialności, w tym ponoszenia konsekwencji własnych decyzji ekonomicznych mieszczących się w obszarze małej domowej ekonomii.

Rozumienie systemu monetarnego, racjonalne gospodarowanie własnymi zasobami pieniężnymi, rozumienie funkcji banku oraz podstawowych reguł zależności rynku ekonomicznego to wiadomości i umiejętności, których opanowanie jest niezbędne. Dla osób z niepełnosprawnością intelektualną potrzebna jest zwiększona ilość czasu, liczba samodzielnych doświadczeń w procesie stopniowego zdobywania nowych wiadomości i umiejętności ekonomicznych oraz ich praktycznego rzeczowego wykorzystania, dlatego działania związane z wychowaniem ekonomicznym trzeba rozpoczynać wcześniej, kiedy nabywanie doświadczeń ekonomicznych, w tym umiejętności ukierunkowanych na zmniejszenie ryzyka podjęcia błędnych decyzji, może się odbywać w bezpiecznych warunkach, a utrata zasobów finansowych ogranicza się do sum pozyskanych z kieszonkowego i nie rujnuje gospodarstwa domowego.

Bibliografia

- Arndt, K. (2001). *Pieniądze nie spadają z nieba*. Warszawa: Wydawnictwo Klub dla Ciebie.
- Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się* (rozdz. 2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Berti, A.E., Bombi, A.S. (1988). *The child's construction of economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burton-Smith, R., Morgan, M., Davidson, J. (2005). Does the daily choice making of adults with intellectual disability meet the normalisation principle? *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 30, 226–235.
- Goszczyńska, M., Kołodziej, S., Trzcińska, A (2012). *Uwiktłani w świat pieniądza i konsumpcji. O socjalizacji ekonomicznej dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Heward, W.L. (2006). *Exceptional Children: An Introduction to Special Education* (8th ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill/Prentice Hall.
- Kobliner, B. (2017). *Make your kid a money genius (even if you're not): a parents' guide for kids 3 to 23*. New York: Simon & Schuster.
- Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5* (2017). P. Gałęcki, M. Pilecki, J. Rymaszewska, A. Szulc, S. Sidorowicz, J. Wciórka (red. wyd. polskiego). Łódź: Edra Urban & Partner.
- Kupisiewicz, M. (2004). *Edukacja ekonomiczna dzieci. Z badań nad rozumieniem wartości pieniądza i obliczeniami pieniężnymi*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Kupisiewicz, M. (2004). Wychowanie ekonomiczne w rodzinach dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Wyniki badań i wnioski. *Szkoła Specjalna*, 3, 163–173.
- Kupisiewicz, M. (2013). *Słownik pedagogiki specjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Markowetz, R. (2000). Identität, soziale Integration und Entstigmatisierung. *Gemeinsam Leben. Zeitschrift für integrative Erziehung*, 3, 112–120.
- Mischel, W. (2015). *Test Marshmallow. O korzyściach płynących z samokontroli*. Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Olszak, A. (1995). Rola rodziny w życiu dziecka głębiej upośledzonego umysłowo. W: M. Chodkowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie: socjalizacja i rehabilitacja* (s. 71–74). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Orzeł, M. (2013). Zaburzenia psychiczne i zaburzenia zachowania u osób upośledzonych umysłowo. *Zeszyty Naukowe WSSP*, 16, 79–99.
- Piaget, J., Inhelder, B. (1999). *Psychologia dziecka*. Wrocław: Wydawnictwo Siedmioróg.
- Pisula, E. (2008). *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną – szanse i zagrożenia*. Warszawa: Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym.
- Pużyński, S., Wciórka, J. (2000). *Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne* (s. 189–192). Kraków–Warszawa: Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne „Vesalius”.

- Richards, S.B., Brady, M.P., Taylor, R.L. (2014). *Cognitive and Intellectual Disabilities: Historical Perspectives, Current Practices, and Future Directions*. New York: Routledge, 2 Pap/Psc edition (1705).
- Roland-Levy, Ch. (2004). W jaki sposób nabywamy pojęcia i wartości ekonomiczne? W: T. Tyszka (red.), *Psychologia ekonomiczna*. Gdańsk: GWP.
- Schuppener, S. (2009). *Muss die Identität bei Menschen mit geistiger Behinderung beschädigt sein?* W: G. Dobsław, T. Klaus (red.), *Identität, geistige Behinderung und seelische Gesundheit. Dokumentation der Arbeitstagung der DGSGGB*, Bd. 19 (s. 45–57). Berlin: Eigenverlag der DGSGGB.
- Seligman, M.E.P., Walker, E.F., Rosenhan, D.L. (2003). *Psychopatologia*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Shin, L. (2013). The 5 Most Important Money Lessons To Teach Your Kids. *Forbes X*.
- Sturmej, P. (2010). Diagnoza zaburzeń psychicznych u osób niepełnosprawnych intelektualnie. W: N. Bouras, G. Holt (red.), *Zaburzenia psychiczne i zaburzenia zachowania u osób niepełnosprawnych intelektualnie*. Wrocław: Elsevier Urban & Partner.
- Suto, W.M.I., Clare, I.C.H., Holland, A.J., Watson, P.C. (2005). Capacity to make financial decisions among people with mild intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(3), 199–209.
- Tough, P. (2012). *How Children Succeed Houghton Mifflin Harcourt*. Boston–New York.
- Wehmeyer, M.L., Schalock, R.L. (2001). Self-determination and quality of life: Implication for special education services and supports. *Focus on Exceptional Children*, 33, 1–16.

ECONOMIC EDUCATION – CHILDREN WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITIES ON THE ROAD TO ADULTHOOD

Abstract

The article presents the issue of children and adolescents with mild intellectual disabilities acquiring basic economic skills. Their taking on the roles of the participants of socioeconomic reality in adulthood requires training in an area that is neglected in school and home education. In the contemporary world, preparing a conscious consumer and participant of the economy, starting from the earliest age, becomes one of the most important tasks of education. That is why the economic education/socialization of children with mild intellectual disabilities should start early – from gradually introducing them into the world of a small household economy in the family and educational interventions at school. The article provides both a definition and a short description of the economic socialization of children; it also presents study findings regarding the understanding of the monetary system by children with intellectual disabilities and their ability to count money in buy/sell situations as well as findings and educational guidelines on the economic education of children with intellectual disabilities, including parents' role in teaching children to manage their pocket money in a rational way.

Keywords: children with mild intellectual disabilities, economic education/socialization, monetary system, pocket money, money management